

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ VA SUV XO`JALIGI
VAZIRLIGI
TOSHKENT IRRIGATSIYA VA MELIORATSIYA INSTITUTI
«Suv xo`jaligi iqtisodi» kafedrası**

**QISHLOQ XO`JALIGI IQTISODIYOTI
*fanidan***

**«QISHLOQ XO`JALIGIDAGI (JORIY VA O`RTACHA) XARAJATLAR,
ULARNI KAMAYTIRISH YO`LLARI» mavzusidagi**

MA`RUZASI

Mavzu:

QISHLOQ XO`JALIGIDAGI (JORIY VA O`RTACHA) XARAJATLAR, ULARNI KAMAYTIRISH YO`LLARI

- Reja:

- 1. Qishloq xo`jaligidagi xarajatlar, ularning ahamiyati
- 2. Xarajatlar tarkibi, ularning turkumlashtirilishi
- 3. Mahsulot tannarxi haqida tushuncha (o`rtacha xarajatlar), uning turlari va aniqlanish tartibi
- 4. Qishloq xo`jalik mahsulotlarining tannarx darajasi, dinamikasi va xarajatlarni qisqartirish, mahsulotlar tannarxlarini pasaytirish yo`llari

- **1. Qishloq xo`jaligidagi xarajatlar, ularning ahamiyati**
- **Qishloq xo`jaligi mamlakatimiz xalq xo`jaligining eng muhim tarmog`i, uning serqirra faoliyatini tashkil etish va boshqarish uchun ma'lum miqdorda moddiy, pul hamda mehnat sarf-xarajatlari amalga oshiriladi. Ularning mamlakat miqyosidagi miqdori jami ijtimoiy xarajatlar deb ataladi. Ijtimoiy xarajatlar ijtimoiy mahsulot qiymati bilan tengdir. Ularning tarkibi quyidagilardan tashkil topadi:**
- **1. Ishlab chiqarish vositalarida buyumlashgan xarajatlar. Ular o`tgan davr xarajatlari bo`lib, S harfi bilan belgilanadi.**
- **2. Jonli mehnat xarajatlari. Ular o`zi uchun yangi qiymatni yaratadi, V harfi bilan belgilanadi.**
- **3. Buyumlashgan va jonli mehnat uyg`unlashishi natijasida jamiyat uchun qo`shimcha qiymat yaratiladi. U m harfi bilan belgilangan.**

Xo`jaliklarda amalga oshirilayotgan xarajatlar ma'lum maqsadni hal etishga qaratilgan. Shundan kelib chiqqan holda ular quyidagicha guruhlashtirilgan:

1. Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar:

a) bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;

b) bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari (ish haqi);

v) boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar

2. Ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan, biroq asosiy faoliyatdan olingan foydada hisobga olinadigan hamda davr xarajatlariga kiritiladigan xarajatlar:

- a) mahsulotni sotish bilan bog`liq xarajatlar;**
- b) korxonani boshqarish xarajatlari (ma'muriy sarf-xarajatlar);**
- v) boshqa operatsion xarajatlar va zararlar.**

3.Xo`jalik yurituvchi sub'ektning umumxo`jalik faoliyatidan olingan foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda xo`jalik yurituvchi sub'ektning moliyaviy faoliyati bo`yicha hisobga olinadigan xarajatlar.

4.Favqulodda zararlar, daromad (foyda)dan olinadigan soliq to`langunga qadar foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda hisobga olinadi.

- 2. Xarajatlar tarkibi, ularning turkumlashtirilishi
- Qishloq xo`jaligida mahsulot etishtirish, ish va xizmatlarni bajarish uchun qilinayotgan barcha xarajatlar iqtisodiy mazmunga, maqsadga, hisobot ob'ektiga hamda shakllanish manbalariga ko`ra, quyidagi elementlarga va moddalarga guruhlashtirilgan. Iqtisodiy mohiyatiga ko`ra, bir xil xarajatlar xarajat elementlarini, bir nechta xarajat elementlari xarajat moddalarini tashkil etadi. Demak, xarajat moddalari xarajat elementlariga nisbatan kengroqdir.

Iqtisodiy elementlar bo`yicha

Mehnat xarajatlari

- Doimiy ishchilarga mehnat haqi to`lash;
- Chetdan jalb qilingan yollanma ishchilarga mehnat haqi to`lash

Material xarajatlari

- Urug`, ko`chat;**
- Mineral va organik o`g`itlar;
- O`simliklarni himoya qilish uchun kimyoviy vositalari;
- Yoqilg`i va moylash materiallari;
- Ehtiyot qismlar;
- Qurilish materiallari;
- Kam baholi, tez tuzuvchan buyumlar;
- Boshqa materiallar xarajatlari

Pul xarajatlari

- Ijtimoiy sug`urta;**
- Soliqlar, qarzlar;**
- Bank kreditlari uchun foiz to`lovlari;
- Jarimalar;
- Ijara haqi;
- Er solig`i;
- Transaksiyon;
- Dividend to`lovlari;
- Boshqa pul xarajatlari

**Xarajatlarni mahsulot ishlab chiqarish
texnologik jarayonlari bo`yicha
turkumlashtirish**

**Ekishgacha bo`lgan
davrdagi xarajatlar**

- Etlarni o`zlashtirish;
- Etlarning meliorativ holatini yaxshilash;
- Kuzgi shudgor;
- Yaxob suvi berish;
- Etlarni tekislash;
- Mineral va organik o`g`itlarni solish;
- Kimyoviy vositalar;
- Mehnatga haq to`lash;
- Yoqilg`i moylash materiallari;
- Boshqa korxonalar uchun to`lovlar;
- Ehtiyot qismlar

**Ekish va ishlov berish
davridagi xarajatlar**

- **Urug`, ko`chat;**
- **Mehnat haqi ajratmalar bilan;**
- **Ishlov berish;**
- **Sug`orish;**
- Mineral va organik o`g`itlar solish;
- O`simliklarni himoya qilish uchun kimyoviy vositalar;
- Yoqilg`i va moylash materiallari;
- Ehtiyot qismlar.

**Hosilni yig`ib-terib olish
davridagi xarajatlar**

- **Mehnat haqi ajratmalari bilan;**
- Kam baholi tez tuzuvchan buyumlar;
- Yoqilg`i va moylash materiallari;
- Avtotransport xizmati

XARAJATLAR

Hisobot yili hosili uchun qilingan oldingi yil xarajatlari

- Mehnat haqi ijtimoiy ajratmalari bilan;
- Asosiy vositalar amortizatsiyasi;
- Erlarni tekislash;
- Kuzgi shudgor;
- Urug` va ko`chat;
- Kuzgi ekinlarni ekish;
- Mineral va organik o`g`itlar solish;
- Ko`p yillik ko`chatlarni ekish;
- Yangi erlarni o`zlashtirish;
- Yaxob suvi berish;
- Yoqilg`i va moylash materiallari

Hisobot yili hosili uchun amalga oshirilgan hisobot davri xarajatlari

- Urug`, ko`chat;
- Mehnat haqi ajratmalari bilan;
- Asosiy vositalarning amortizatsiyasi;
- Sug`orish;
- Mineral va organik o`g`itlar;
- O`simliklarni himoya qilish uchun kimyoviy vositalar;
- Yoqilg`i va moylash materiallari;
- Ehtiyot qismlar;
- Qurilish materiallari;
- Kam baholi, tez to`zuvchan buyumlar;
- Boshqa material xarajatlar

Kelgusi yil hosili uchun qilingan hisobot yili xarajatlari

- Mehnat haqi ajratmalari bilan;
- Asosiy vositalarning amortizatsiyasi;
- Yaxob suvi berish;
- Erlarni tekislash;
- Erlarning meliorativ holatini yaxshilash;
- Organik va mineral o`g`itlar;
- Yoqilg`i va moylash materiallari;
- Kam baholi, tez to`zuvchan buyumlar;
- Boshqa xarajatlar

- 3. Mahsulot tannarxi haqida tushuncha (o`rtacha xarajatlar), uning turlari va aniqlanish tartibi
-
- Bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoqlar, korxonalar miqyosida umumiy qiymat ko`rsatkichlari bilan birgalikda o`rtacha xarajatlar, ya'ni tannarx ko`rsatkichi ham faoliyat ko`rsatishi taqozo etiladi. Tannarx bozor iqtisodi sharoitida iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Uning yordamida qishloq xo`jaligida yetishtirilayotgan mahsulotlar, bajarilayotgan ishlar va ko`rsatilayotgan xizmatlarning bir birligi xo`jaliklar uchun qancha so`mga tushganligi aniqlanadi.

- 3. Mahsulot tannarxi haqida tushuncha (o`rtacha xarajatlar), uning turlari va aniqlanish tartibi
-
- Bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoqlar, korxonalar miqyosida umumiy qiymat ko`rsatkichlari bilan birgalikda o`rtacha xarajatlar, ya'ni tannarx ko`rsatkichi ham faoliyat ko`rsatishi taqozo etiladi. Tannarx bozor iqtisodi sharoitida iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Uning yordamida qishloq xo`jaligida yetishtirilayotgan mahsulotlar, bajarilayotgan ishlar va ko`rsatilayotgan xizmatlarning bir birligi xo`jaliklar uchun qancha so`mga tushganligi aniqlanadi.

- Qishloq xo`jaligida 1 s. mahsulotning narxi; 1 etalon gektarning; 1 tonna-km ning; 1 kvt/soat elektroenergiyaning tannarxi aniqlanadi. Uni quyidagi formula yordamida aniqlash mumkin:

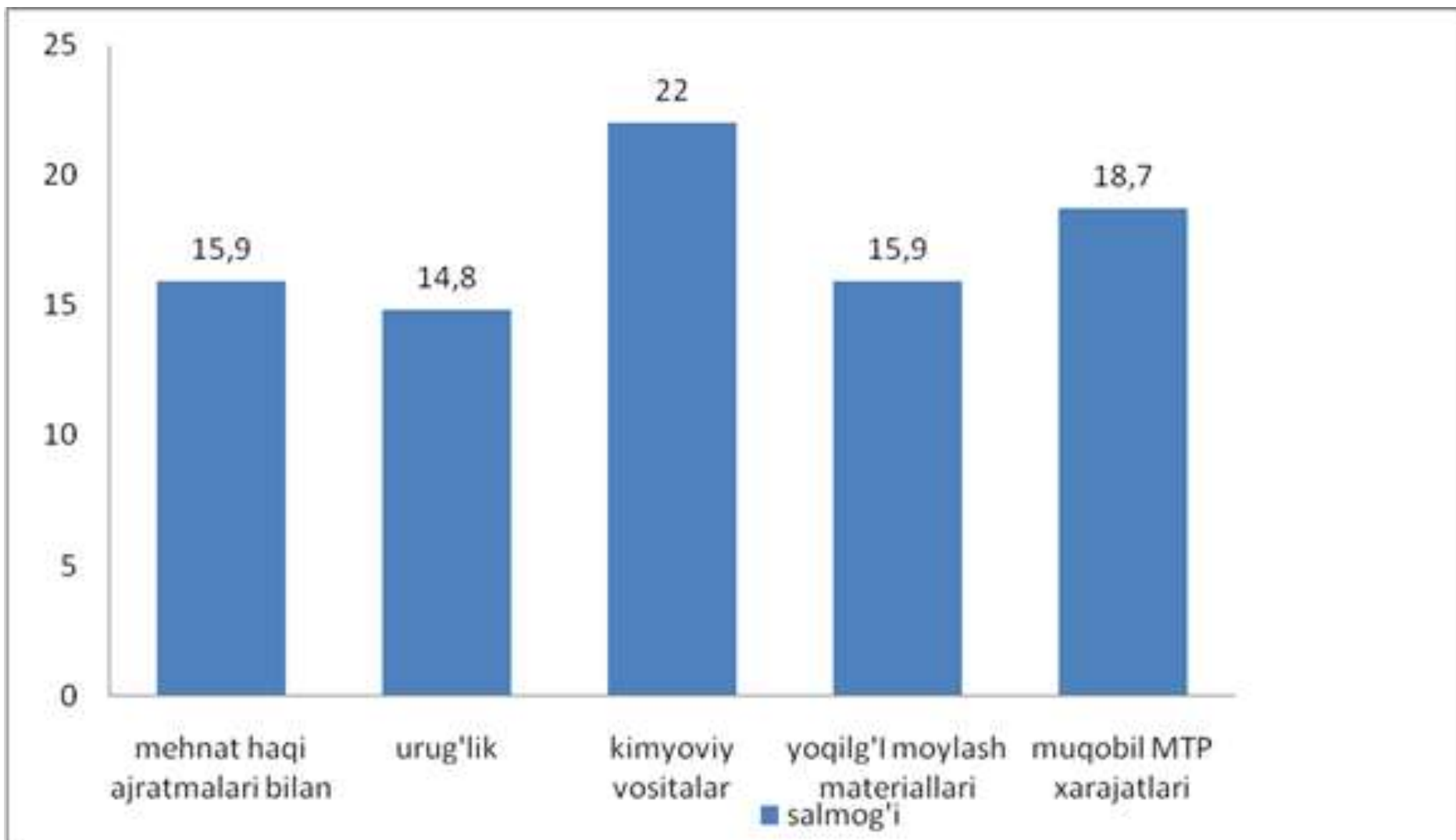
$$T_n = \frac{\sum I_x}{\sum M_m (I_m, X_m)}$$

- Bunda: T_n – mahsulot, ish, xizmat tannarxi, so`mda;
- $\sum I_x$ – ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy summasi, so`mda;
- $\sum M_m (I_m, X_m)$ – yalpi yetishtirilgan mahsulot, jami bajarilgan ish, xizmatlar miqdori sen., tonnada, etalon gektarda, tonna km va boshqalar.

- Yetishtirilayotgan mahsulotlarning:
- ishlab chiqarish tannarxi;
- to`liq tannarxi, tijorat tannarxi ham aniqlanadi.
- Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini aniqlash usuli yuqorida keltirilgan. Uning to`liq yoki tijorat tannarxi jami xarajatlarni (jumladan, sotish xarajatlari bilan) yetishtirilgan yalpi mahsulot miqdoriga yoki sotiladigan mahsulot miqdoriga nisbati bilan aniqlanadi.

- 4. Qishloq xo`jalik mahsulotlarining tannarx darajasi, dinamikasi va xarajatlarni qisqartirish, mahsulotlar tannarxlarini pasaytirish yo`llari
- Respublika Qishloq va suv xo`jaligi vazirligi, Respublika Fermerlar Uyushmasi tizimidagi qishloq xo`jalik korxonalarini turli xildagi qishloq xo`jalik mahsulotlarini etishtirish, ishlar va xizmatlarni bajarish jarayonida material, pul va mehnat sarflamoqdalar. Bozor iqtisodiyotiga o`tish davrida bu xarajatlar yil sayin oshib bormoqda. Agarda 1997 yilda jami ishlab siqarish xarajatlar summasi 104,2 mlrd.so`mni tashkil etgan bo`lsa, 2000 yilga kelib 265,7 mlrd.so`m, 2001 yilda esa 469,2 mlrd.so`mga to`g`ri kelgan.

Respublikada boshqoli don yetishtirish bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlari elementlarining salmog'i.

- Mamlakatda boshhoqli don mahsulotlari ishlab chiqarishda sarflanayotgan xarajatlarni viloyatlar bo'yicha farq qilishiga asosan quyidagi omillar ta'sir etgan:
- -sug'oriladigan ekin maydonlarining salmog'i va ularning meliorativ holati;
- -mahsulot etishtiruvchi fermer xo'jaliklarining ixtisoslashganligi, ekin maydonlarining optimallashtirilganligi;
- -fermer xo'jaliklarining ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlanganligi va ularning narxlarini darajasi va boshqalar.

- har bir so`mni oqilona, maqsadga muvofiq sarflashga harakat qilish, ya'ni material, pul hamda mehnat xarajatlarini tejashga, shu orqali yetishtiriladigan mahsulotlarning, bajariladigan ish va xizmatlarning tannarxlarini pasaytirishga erishish lozim. Buning uchun:
- dehqonchilik va chorvachilik tarmoqlarida mavjud bo`lgan barcha ishlab chiqarish vositalaridan yil davomida tadbirkorlik bilan oqilona, samarali foydalanib, barcha ishlarning vaqtida, sifatli bajarilishini ta'minlashga;
- ekinlarning tezpishar, kam suv talab qiladigan, yuqori hosilli, samarali navlarini, urug`chilikni, chorva hayvonlarining mahsuldor zotlarini hayotga iloji boricha ko`proq tatbiq etishni ta'minlash;

**E'TIBORLARINGIZ UCHUN
RAHMAT!**